

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ПРОЦЕСУ В СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

FEATURES OF CRIMINAL LAW AND PROCEDURE IN ANCIENT EGYPT

Джуган В.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного та господарського права і процесу
Івано-Франківський навчально-науковий юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»

В даній статті порівнюються розуміння кримінального права та процесу в Стародавньому Єгипті та в теперішній час в Україні. Зокрема, досліджуються: завдання та принципи кримінального права та процесу, поняття злочину в стародавньому Єгипті. Проведено аналіз класифікації визнаних злочинів та покарань, які були передбачені в Стародавньому Єгипті. Отож, давньоєгипетське право передбачало ряд злочинів, які поділялися на такі групи: злочини проти держави (найтяжчі злочини), тяжкі злочини, злочини проти особи, майнові злочини, злочини проти честі і гідності, злочини проти сім'ї, військові злочини. Покарання, в свою чергу, були наступні: смертна кара (проста і кваліфікована), калічницькі покарання, членушкоджувальні покарання, побиття ціпками, поміщення у в'язницю, віддача в рабство, грошові штрафи, відшкодування завданих збитків, примусові роботи, виставлення біля ганебного стовпа, вислання, грошові штрафи.

Суд (кенбет) Стародавнього Єгипту був невіддільний від адміністрації, а найвищою судовою інстанцією був фараон. Суди були сформованими не за принципом інстанційності, а за предметом та суб'єктом спору. Суди розглядали справи колегіально («палатою шести», «колегією 30 суддів»), окружними, міськими, номовими судами, жрецькими (храмовими) судами. Поділу на цивільний та кримінальний процес в Стародавньому Єгипті не було. Процес розпочинався з подачі усної чи письмової заяви (позову), далі відбувався сам процес, який мав змагальний характер, а тоді приймалося судове рішення. Доказами були: покази свідків, клятва свідків і скаржника, огляд місця події, письмові акти, присяга перед статуями богів, зізнання під тортурами.

Покарання за злочин Стародавньому Єгипті мало характер залякування та базувалися на принципах: справедливості, невідворотності, рівнозначності покарання злочину. Процес же мав на меті попередження нового злочину на принципах: милостивості, змагальності, публічності, презумпції невинуватості.

Вагомі принципи кримінального права та процесу Стародавнього Єгипту на сьогоднішній день впроваджені в рідних правових системах світу, тому що становлять загальнолюдські цінності.

Ключові слова: давньоєгипетське право, кримінальне право, процес, кримінальне провадження, злочин, покарання, злочинець, суд, фараон, колегія суддів, суд оракула, докази.

This article compares the understanding of criminal law and procedure in Ancient Egypt and in Ukraine today. In particular, the author examines the objectives and principles of criminal law and procedure, the concept of crime in ancient Egypt. The author analyzes the classification of recognized crimes and punishments provided for in ancient Egypt. Thus, the ancient Egyptian law provided for a number of crimes which were divided into the following groups: crimes against the State (the most serious crimes), serious crimes, crimes against the person, property crimes, crimes against honor and dignity, crimes against the family, and war crimes. The punishments, in turn, were as follows: death penalty (simple and qualified), mutilation, mutilation, caning, imprisonment, slavery, monetary fines, compensation for damages, forced labor, display at a shameful post, exile, and monetary fines.

The court (kenbet) of Ancient Egypt was inseparable from the administration, and the pharaoh was the highest judicial authority. The courts were formed not by the principle of instance, but by the subject and object of the dispute. The courts considered cases in a collegial manner ("chamber of six", "panel of 30 judges"), in district, city, nominal courts, and priestly (temple) courts. There was no division between civil and criminal proceedings in ancient Egypt. The process began with the filing of an oral or written statement (claim), followed by the process itself, which was adversarial in nature, and then a court decision was made. Evidence included witness testimony, oaths of witnesses and the complainant, inspection of the scene, written acts, oaths before statues of gods, and confessions under torture.

The punishment for a crime in ancient Egypt was intimidating and based on the principles of justice, inevitability, and equivalence of punishment to the crime. The process was aimed at preventing a new crime on the principles of mercy, competition, publicity, and presumption of innocence.

Today, the important principles of criminal law and procedure of Ancient Egypt are implemented in the native legal systems of the world, because they represent universal human values.

Key words: ancient Egyptian law, criminal law, process, criminal proceedings, crime, punishment, criminal, court, pharaoh, panel of judges, court of the oracle, evidence.

Актуальність обраної тематики. Стародавній Єгипет (Та-Кемет – «чорна земля») був однією з найдавніших держав у світі, а давньоєгипетське право було досить розвинутим впродовж всього існування. В системі права Стародавнього Єгипту не було об'єднаних норм права, а були регіональні правові прецеденти, які встановлювалися єгипетськими судами. У писемних джерелах Стародавнього Єгипту міститься опис юридичних символів і правових процедур. Усім відомо, що давньоєгипетська богиня Маат та її терези стали символом закону, правосуддя і справедливості тоді й залишаються сьогодні. Отож, при розвитку кримінального права і процесу важливе значення мала релігія. Фараон прирівнювався до бога, тому протест або бунт проти нього сприймався як тяжкий злочин та суворо карався. Судові рішення приймалися іменем бога Осіріса, а сьогодні суди виносять рішення іменем держави або іменем правителя. Організація судової системи в Єгипті була сформована не за принципом інстанційності, а за суб'єктом та предметним принципом. Судовий процес Осіріса був: побудований на класичній міфологічній кон-

цепції, був однобоким, спрощеним, але передбачав милостивість, змагальність, публічність та презумпцію невинності. Отож, система кримінального права та процесу Стародавнього Єгипту багато в чому є схожою на сучасну систему правосуддя, в тому числі й з тою, яка є в Україні. Тому дослідження особливостей кримінального права та процесу є актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Історіографія включає багато досліджень, які передбачають аналіз питань становлення та розвитку держави і права країн Стародавнього світу, в тому числі, Стародавнього Єгипту. Однак детального дослідження окремих галузей права і системи права Стародавнього Єгипту, зокрема кримінального права та процесу, вчені не проводили. Дослідження питань становлення держави і права країн Стародавнього Сходу проводили багато науковців, зокрема: Бостан Л.М., Бостан М.К., Дурнов Є.С., Крижанівський О.П., Кузьминець О.В., Мудрак І.Д., Орлова О.О., Сокур Ю.В., Сотниченко В.М., Талдикін О.В., Хома Н.М. тощо. Проблеми державно-правового розвитку Стародавнього Єгипту

досліджували такі вчені-правники, як: О.М. Бандурка, М.М. Бедрій, В.Д. Гапотій, А.В. Грубінко, О.М. Джужа, Д.Г. Каюк, Є.О. Куйбіда, Г.В. Лаврик, Є.С. Логвиненко, І.А. Логвиненко, Л.М. Маймескулов, В.С. Макачук, Я.В. Попенко, В.А. Сало, В.Й. Тишик, О.О. Шевченко. Однак дослідження кримінального права та процесу Стародавнього Єгипту та їх особливостей є важливим та доцільним, тому що базові засади цих галузей права залишаються в системах права сучасного світу.

Доповідь присвячена дослідженню сутності та змісту особливостей кримінального права та процесу в Стародавньому Єгипті. Для цього потрібно з'ясувати основи кримінального права та процесу в Стародавньому Єгипті, дослідити особливості давньоєгипетського кримінального права, особливості процесу, а також зробити відповідні висновки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомо, що кримінальне право є самостійною галуззю права, що становить сукупність норм, які регулюють суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі скоєнням кримінального правопорушення. Завданнями Кримінального закону України, є: правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від кримінально-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням (ст. 1). Кримінальним правопорушенням в Україні є передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 11). Кримінальні правопорушення поділяються на проступки і злочини (ч. 1 ст. 12 цього кодексу) [1]. В Староєгипетському праві не було одного зводу законів. Через те злочини та покарання досліджувалися через матеріали судових засідань, тексти клятв учасників судового процесу (свідків та звинувачених), де визначалися покарання за такі злочини як лжесвідчення, порушення царських декретів, указів та охоронних грамот, які надавалися храмам. У кримінальному праві Стародавнього Єгипту не набув поширення принцип таліона. До того ж, до періоду Нового царства злочин сприймався як омана, психічна хвороба, що викликали неадекватну поведінку людини. Таке розуміння злочину обумовлювало стримане, обережне ставлення давньоєгипетських правителів до жорстоких видів покарання, зокрема, смертної кари. Водночас пізніше, зі становленням деспотії, більшість злочинів розцінювалась владою як такі, що торкалися інтересів держави або правителя, і суворо каралися. «Книга Мертвих» встановлює перелік діянь (гріхів), які єгиптяни вважали злочинами. Смертна кара була доволі поширеним видом покарання (як проста, так і кваліфікована). Найбільш жорстока страта загрожувала тому, хто зазіхнув на владу [2, с. 66].

В свою чергу, кримінальний процес слід розуміти як галузь права, що регулює порядок здійснення кримінального провадження. Завданнями кримінального провадження в Україні є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України) [3]. Процес займав особливе місце у праві Стародавнього Єгипту. Головною метою судового розгляду та рішень, що ухвалювалися, було запобігання можливості повторного злочину. Мета суддівської участі

у справах управління державою виглядає дуже давньою за походженням і призначенням – умиротворення конфліктуючих та покірливих. Правилами правосуддя єгиптян вважались також такі: правосуддя слід відправляти милостиво, і воно має бути для бідних таким же, як і для багатих [4, с. 54]. Судовий процес не знав розподілу на кримінальні та цивільні справи [5, с. 27; 6, с. 34]. Діловодство мало письмовий характер.

«Книга Мертвих» – важливе джерело права Стародавнього Єгипту – описує сорок два найтяжчі гріхи-злочини, за які невідворотно наступало найсуворіше покарання. Серед перших (найтяжчих) у переліку визначались злочини проти фараона, держави та релігії [2, с. 66].

У давньоєгипетському кримінальному праві був передбачений широкий перелік злочинів та покарань. Найтяжчими злочинами вважались злочини проти держави.

Зрозуміло, що злочинами визнавалось широке коло діянь, але їх можна об'єднати в групи:

а) злочини проти держави (найтяжчі злочини), до яких належали: злочини проти фараона; проти існуючого державного та суспільного ладу (зради, змови, заколоту); проти встановленої системи державних відносин (розголошення державних таємниць); проти релігії, храмів, служителів культу (порушення правил релігійних культів, чаклунство, виготовлення різноманітного зілля та напоїв для чарів);

б) тяжкі злочини, до яких належали: навмисне вбивство священних тварин (ібіса, кішки, сови та ін.); викидання нечистот у Ніл; вживання у їжу заборонених продуктів; розкопування та пограбування могил; пошуки місця поховання священного бика Апіса; порушення традиційних правил лікування; створення нового танцю чи складення нової пісні; чаклунство, виготовлення різноманітного зілля та напоїв для чарів; умисне вбивство; фальшиві клятви; неправдиві доноси.

в) злочини проти особи (вбивства, каліцтва, заподіяння тілесних ушкоджень, образа);

г) майнові злочини (крадіжка, грабіж, обман, обважування, знищення чужого майна);

д) злочини проти честі і гідності, злочини проти сім'ї (подружжя зрада, звалтування, статеві зносини з близькими родичами)

е) військові злочини (порушення військової дисципліни, за перехід воїнів на бік ворога.) [7, с. 73; 8, с. 58; 5, с. 26-27; 9, с. 47-48; 10, с. 5; 11, с. 30-31].

Покарання в Стародавньому Єгипті були суворими, а їх головною метою було злякування. Покарання базувались на принципі справедливості, невідворотності та рівнозначності покарання вчиненому злочину, можливим було застосування колективних покарань. Так, у «Повчанні гераклеопольського фараона Хеті III синові Мерикара» були визначені загальні принципи й основи системи покарань. Можна відзначити наступні постулати: не варто карати людину, не розібравшись; страта – це крайнє та жорстоке покарання; люди, яким вона загрожує, можуть використовуватися в іншому. Краще покарати тілесно чи ув'язненням, оскільки це збереже життя тим, хто в подальшому може сприяти добробуту країни та дітинародженню. Водночас повчання містило застереження: якщо є загроза правителю, то організатора заколоту, всю його родину та прибічників мають убити [2, с. 66].

Поширеним покаранням була смертна кара (страта). На одній із давньоєгипетських погребальних стел було розміщено текст такого змісту: «Не існує могили тому, хто здійснює злочин проти його величності: його тіло кинуте в річку». Смертне покарання розглядалося у Стародавньому Єгипті не лише як страта тіла, а й душі. Відсутність могили виключалася будь-яка можливість врятуватися злочинцю у Потойбічному світі. Могила мала особливе значення в давньоєгипетській релігійній ідеології. Людина, яка за життя дотримувалася Маат, не поми-

рала, а роздвоювалася на духовну й тілесну частину своєї сутності. Могила вбачалася як простір окремого існування тіла людини від його душі. При цьому вважалося, що за певних умов душа може повернутися в тілесну оболонку, де колись жила, і відбудеться воскресіння померлої людини до нового життя. Карали смертю не лише за державні злочини, а й, наприклад, за крадіжку з гробниць, порушення клятви тощо. Навіть за вбивство раба могла бути застосована смертна кара [2, с. 66-67].

Смертна кара практикувалася проста та кваліфікована. До кваліфікованих її видів належало спалення, насадження на палю, випиття в муках, катування. Знатним людям, засудженим на смертну кару, дозволяли покінчити життя самогубством [7, с. 73].

Крім того, застосовувалися: калічицькі покарання; членушкодзжувальні покарання (відрізання носа, рук, вух, язика, кастрація, наприклад, за образу відрізали язика, за підробку монет, печаток – обидві руки, за подружню зраду жінці відрізали ніс, а її коханця кастрували); побиття ціпками; поміщення у в'язницю; віддача в рабство; грошові штрафи; відшкодування завданих збитків; примусові роботи; виставлення біля ганебного стовпа; вислання; грошові штрафи.

У більшості випадків за скоєння антидержавних злочинів карали не лише винного, але й усю його родину. Однозначно смертною карою каралися усякий непослух фараону і його чиновникам, не кажучи уже про повстання. Тіло злочинця не хоронили, а кидали у воду крокодилам. Також смертю карали за порушення правил релігійних культів, за убивство звичайної кішки, яка вважалася священною твариною, за чаклунство. Тяжкі злочини також каралися смертю.

Згвалтування, фальшивомонетництво, крадіжка, розголошення державної таємниці каралися членушкодженням, причому відрубаванню підлягав той орган, що «провинився» [11, с. 5].

В'язниці в Єгипті являли собою адміністративні і господарські поселення злочинців. Спеціальне царське бюро займалося розподілом різних категорій безправного населення на важкі примусові роботи [5, с. 27].

У Стародавньому Єгипті суд (кенбет) не був відокремлений від адміністрації [1, с. 68]. Найвищою судовою інстанцією був фараон [2, с. 68; 7, с. 73; 12, с. 8]. Він міг будь-яку справу розглядати особисто, міг змінити рішення будь-якої іншої судової інстанції. Здійснення верховного судочинства фараон доручав візиру. Візир розглядав справи або одноособово, або як головуючий на Раді десяти [7, с. 774]. Нарівні з ним існували кенбети округів і окремих міст.

В епоху V династії як вищий судовий орган Стародавнього Єгипту виникла «палата шести», яку теж очолював візир. У надзвичайних ситуаціях фараони призначали особливі судові колегії. Чиновник, який відповідав за конкретну справу чинив суд своїм підлеглим. Суд, в основному, був колегіальним. Однак вищий суд від імені фараона чинив візир [5, с. 27].

У період Нового царства судова влада здійснювалася особливими колегіями – кенбетами: центральною, що складалась з 30 членів («колегія 30 суддів»), окружними, міськими [12, с. 8]. Існували й номові суди. Центральний суд (кенбет) складався зі знатних громадян. У областях (номах) діяли свої суди. Судовий розгляд здійснювали номархи [2, с. 68] як самостійно, так і за участю знавців законів та звичаїв (урядовців) [7, с. 74].

У Давньому царстві у ролі місцевого суду виступали общинні органи самоврядування [5, с. 27]. Це була нижча ланка судової системи, функції яких виконували ради общин. У містах судочинство вершили правителі міст, а в общинах – старости (водночас, слід звернути увагу, що лише дрібні місцеві спори перебували у їх юрисдикції) [7, с. 74]. До їхньої компетенції відносилися спори про землю і воду, сімейні і спадкові відносини [1, с. 27].

Релігійні злочини розглядали жрецькі (храмові) суди. Склад жрецького (храмового) суду «присутності» був непостійним. У Фівах, наприклад, він змінювався щодня. Рішення жреця-оракула не підлягало оскарженню в силу величезного релігійного авторитету. Його перевага полягала в тому, що віряни вірили в божу справедливість, а тому більше довіряли рішенням такого суду, ніж іншим судовим органам. Однак фараон, як вища судова інстанція, міг особисто вирішити будь-яку справу та скасувати рішення кожного суду. За наказом фараона створювалися надзвичайні судові комісії з розгляду таємних справ [2, с. 68].

На техніку виготовлення законів у Стародавньому Єгипті проливає світло указ фараона Хоремхеба (середина XIV століття до н. е.). У ньому розповідається про те, як «шукаючи блага справу для Єгипту, досліджуючи справи», фараон «особисто говорить у вигляді указу», а переписувач із приладом та сувоєм записує «згідно з усім тим, що сказав його величність». У цьому ж указі перелічено критерії відбирання на посаду суддів: «Небагатомовні, гренчі, які уміють судити, слухають промову царя та закони судової палати». Судова ієрархія встановилася тільки у карних справах. Хоча суддя вважався «жерцем богині Істини» та її символ він носив у себе на грудях, однаково хабарництво у судах було звичайним явищем, як і в усьому державному апараті [5, с. 54-55].

Процес розпочинався з подання усної чи письмової заяви потерпілої сторони чи позивача [6, с. 34; 13, с. 31]. Далі розпочинався сам процес за скаргою потерпілого, що мав характер змагання з усними виступами сторін, письмовими та усними свідченнями. У рішенні зазначалися його законні мотиви. Особливо небезпечних злочинців розшукували і доставляли до суду царські чиновники. Суд був публічним (відбувався привселюдно біля храму) і мав змагальний характер: обвинувачення і захист підтримували сторони. Судова справа вважалася закінченою після винесення суддею рішення. Воно оголошувалося без мотивів. Суддя прикладав до чола особи, яка виграла судовий процес, зображення бога істини і справедливості, яке він носив на шиї (зображення богині Маат). Щодо санкції, то суд міг погодитися з тією, яку просив потерпілий, або визначити іншу, на власний розсуд [7, с. 74]. Смертний вирок приводився до виконання негайно і публічно [6, с. 34].

Доказами вважалися: покази свідків, клятва свідків і скаржника, огляд місця події, письмові акти, присяга перед статуями богів, зізнання під час тортур [7, с. 74].

В «Книзі Мертвих» як збірнику єгипетських гімнів і релігійних текстів було відображено предствалення суду над людиною в загробному житті за діяння під час життя. Книга Мертвих повністю описує судовий процес.

Висновки. Таким чином, кримінальне право Стародавнього Єгипту було побудоване не на єдиному нормативно-правовому акті, а на багатьох джерелах тогочасного давньоєгипетського права. «Книгою мертвих» було передбачено чимало найпоширеніших злочинів, за які передбачались покарання. Покарання базувались на принципах справедливості, невідворотності, рівнозначності покарання злочину. Спершу злочин сприймався як омана, психічна хвороба, що викликала неадекватну поведінку людини; в період же деспотії більшість злочинів стала розцінюватись владою як такі, що торкалися інтересів держави або правителя дії, що суворо каралися. Злочини в Стародавньому Єгипті поділялися на такі групи: проти держави, тяжкі злочини, проти особи, майнові злочини, злочини проти честі і гідності, злочини проти сім'ї, військові злочини. За скоєння злочинів передбачалися наступні покарання: смертна кара, калічицькі покарання; членушкодження, побиття ціпками, поміщення у в'язницю, віддача в рабство, грошові штрафи, відшкодування завданих збитків, примусові роботи, виставлення біля ганебного стовпа, вислання,

грошові штрафи тощо. Суди в Стародавньому Єгипті були створені за принципом суб'єктної спеціалізації, тобто залежно від предмета і сторін спору. Так, Великий кенбет приймав найважливіші рішення щодо міжнародних та міжрегіональних відносин, соціального захисту від неврожаїв, призначення та покарання чиновників вищого рангу. Суди нижчих рівнів розглядали питання

щодо вирішення спорів між простим населенням країни, посвідчення договорів про передання земельних ділянок і будівництв. Судовий процес був письмовий та починався з позову потерпілої сторони чи позивача. Суд був публічним і змагальним. В основі процесу була презумпція невинності, при цьому найважливіше значення для прийняття рішення у справі мали фактичні докази, а не слова.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2341-14> (дата звернення: 14.07.2023).
2. Бандурка О.М. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник / під ред. О.М. Бандурки, Д.В. Швець, М.Ю. Бурдін, О.М. Голошко. Харків : Майдан, 2020. 618 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/card2#Card> (дата звернення: 14.07.2023).
4. Власенко С.І., Россіхін В.В., Маймескулов Л.М., Тихоненков Д.А. Історія держави і права зарубіжних країн : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за редакцією Л.М. Маймескулова. Харків : Право, 2011. 520 с.
5. Талдикін О.В. *Держава і право* Давнього Сходу: структурно-логічні схеми і таблиці : навчальний посібник. Дніпро : Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 136 с.
6. Грубінко А.В. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Тернопіль. ТНЕУ, 2010. 392 с.
7. Попенко Я.В. Історія держави і права зарубіжних країн (Стародавній світ та доба Середньовіччя) : підручник / під ред. Я.В. Попенко, В.Д. Гапотій, Є.О. Куйбіди. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2015. 603 с.
8. Хома Н.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2010. 392 с.
9. Лаврик Г.В., Сало В.А. Історія держави і права зарубіжних країн : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення для студентів спеціальності 08661 «Право», 08161інт «Право». Полтава : ПУЕТ, 2017. 329 с.
10. Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Вид. 4-те, доп. К. : Атіка, 2004. 616 с.
11. Кузьминець О.В., Дурнов Є.Є., Сокур Ю.В. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник) : навчальний посібник. К. : Національна академія внутрішніх справ, 2012. 242 с.
12. Мудрак І.Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій. Державна податкова адміністрація України; АДПСУ. Ірпінь, 2001. 232 с.
13. Кузьминець О.В., Дурнов Є.Є., Сокур Ю.В. Історія держави та права зарубіжних країн (схеми, коментарі, термінологічний словник) : навчальний посібник. К.: Національна академія внутрішніх справ, 2012. 242 с.